M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref./Ser. 1846

Title: Nyaya Pravesh

1398
1396

incomplete

C			
:	: Nyaya Pravesh	: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
SK :	:	: Publisher
1398 :	:	: Remarks

[illegible] कारस्य शरीरादिभेदविषयत्वा [illegible] दिभेदे [illegible]
[illegible] शरीरादि [illegible] स्यारोपस्य [illegible] प्रतीतिः [illegible]
१ [illegible] नस्यैक
[illegible] न्तो [illegible] जुहोति [illegible] पश्यतीति [illegible] पार्थक्रमादिपरो [illegible]
[illegible] वा समानाधिकरण्या [illegible] मेव [illegible] व्याशीन [illegible]
[illegible] फलके ॥ तदुक्तं ॥ आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन वा [illegible]
[illegible] प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ॥ [illegible] त्व [illegible]
[illegible] ॥ एतत्फलं मुक्तिः ॥ [illegible] तदत्यर्थं वादे न तत्फलसम
[illegible] त [illegible] परा श्रुतिः ॥ त [illegible] नान्यः पन्था विमुक्तये इति ।
[illegible] प्रतिपत्ति [illegible] मपि मुक्तौ हेतुः [illegible] नामुक्त [illegible]
[illegible] फल [illegible] दित्या हुः ॥ [illegible] मूने मन [illegible] ध्यासने निति
[illegible] मात्र [illegible] साक्षा [illegible] हेतुः साक्षा [illegible] हेतु [illegible] वति [illegible]
[illegible] दित्याहुः ॥ [illegible] श्रवण [illegible]
। [illegible] साक्षी [illegible] योग्य [illegible] तदुपा [illegible] साक्षा [illegible] श्रुति [illegible]
[illegible] विहितानां वेदानुमानयोस्तदुपायत्वेऽपि
[illegible] तदद्धा [illegible] मनन [illegible]
[illegible]

ॐकृतमस्नेहमणामतमो ऽपाघनाकाशमसंगमस्पर्शमगंधमसेद २
मवकुछमप्राणमसुखमनामगोत्रमजरममयममृतमरजो ऽशब्दमवि
वृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं न तदश्नाति कश्चन न तद
श्नाति कंचनेत्यादिश्रुतिप्रमाणप्रबलेन तत्रापामाणस्यं कालवुद्धासाय म
नोनुसरणेन तज्ञानकपरमर्षिस्पृशावादुक्तप्रवादनिष्ठ सत्र पंचाव दम
यवसाध्यतापांगोपांगमुख्यस्वरूपनिरूपणाय बौद्धशापदार्थनिरूपणं प्रा
नौ तस्य निरस्तदोषस्य स्वलक्षणसाध्यतया लक्षणस्य ये धर्मिधीसाध्यनिरूप
णं न याथार्थ्यं उद्देशसाध्यतया दोषनिरास्यपरीक्षासाध्यतया उद्देश
लक्षणपरीक्षा केनाख्यत्र प्रवृत्तित्रैविध्ये सिद्धे जातिनिग्रहस्थानविशेष
लक्षणेनोक्तव्यार्थं इतत प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यबुभुत्सोकेनैन
प्रतिबंधे ऽर्थतः पश्चात् जावद्इति व्यवस्थितत्वे पर्यंशास्त्रं प्राप्तिर्मादुः २
खापरमायपरमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रसिद्धार्थसिद्धसंबंधो श्रो
तुश्रोताप्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजनः ॥ यावत्प्रयोजने

नास्य संबंधो नाभिधीयते इति संबंधाभिधायित्वेन वक्तावदसंगति प्रयोजनाभि इति
धेयसंबंधप्रतिपादकं मोक्षोपयोगि पदार्थविभागोद्देशकमाद्यसूत्रं ॥ ॥
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवि
तंडाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ अत्र
प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टांतो च सिद्धांताश्चैतर्कश्च निर्ण प्रवत
यश्च वादश्च जल्पश्च वितंडा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातयश्च निग्रहस्था वाद्य
नानि च तेषामिति विग्रहः यन्नानिर्देशोपपादनं विग्रह इति वदता भाष्य
कारेण लक्षणे निर्देशः प्रमाणादिविभागसूत्रे तत्र पदवत्त्वेद्प्रयोजनं ग्रन्थ
वि कर्तोरे परस्परनैरपेक्ष्यदीपनं तद्वेवात्रापि बोध्यं । वचनभेदस्तु क्वचित् प्रमाणः
यथा प्रमाणादौ विशिष्टोगतः यथासंशये ~~परस्परनैरपेक्ष्यदीपनं~~
वनंतदेवात्रापि बोध्यं द्रष्टांते च बहुवचनं । एकवचनं । न चैवं प्रमे
येपि बहुवचनमस्तु संशयादेः परस्परनैरपेक्ष्यादोषाप्रवर्तनत्ववत् प्रमेया

न्या॰ बृ॰

नामतयात्वात्। अवयवानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वेपि अवांतरवे द्रष्टृ
यस्मायबहुवचनं। फलादिफलसाधनत्वमेकैकस्यैवेत्येकवचनमेवेत्यु
क्तमिति भास्करः। वस्तुतः प्रमाणादिपरस्परं नैरपेक्षेण कार्यहेतुत्वाद्ब
हुवचनमेवयुक्तमिति [illegible] बोध्यं॥ तत्त्वं ज्ञाप्यतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रं तच्च
प्रमाणादिवाचकपदसमूहविशेषः पंचाध्यायी। पंचमी प्रयोजकत्वे शास्त्र
स्यसाक्षान्निःश्रेयसाजनकत्वेऽविरोधः तथा तद्विरोधितत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षप्रयोजकत्वा
त्तेनतेषांतत्त्वज्ञानजनकाच्छास्त्रान्निःश्रेयसाधिगम इत्यर्थः॥ अत्र व्यापा
रस्यतत्त्वज्ञानस्य व्यापारिणा शास्त्रेण प्रयोज्यप्रयोजकभावः व्यापारिणा शास्त्रे
ण व्यापारविषयस्य प्रमाणादेः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः व्यापारविषयेण
प्रमाणादिना व्यापारस्य तत्त्वज्ञानस्य विषयविषयिभावः [illegible]ः व्यापारे २
ण तत्त्वज्ञानेन व्यापारफलस्य निःश्रेयसस्य कार्यकारणभावः संबंधः। तत्त्व
ज्ञानद्वारा शास्त्रं निःश्रेयसप्रयोजकमित्युक्तितः प्राप्यते प्रयोज्यस्यैव व्यापार

त्वात्। व्यापारित्वं च व्यापारविषयप्रतिपादकत्वात्। तद्विषय[illegible]त्वस्य च तत्र
विषयित्वाद्दीपकत्वात् व्यापारत्वस्य च तत्फलजनकत्वनियतत्वादिति।
एवं च शास्त्रं निःश्रेयसप्रयोजकमिति सिद्धे तत्पक्षे न विशास्त्रोपपादनम
न्यादिना शास्त्रस्य मोक्षं प्रत्यन्यथासिद्धिरापादिता तन्नेष्टापत्तिर्बोध्या। अ
धिगमपदेन च निःश्रेयसोऽसिद्धेः पदादिवत्प्रायेण प्रयत्नांतरापेक्षेति सू
[illegible]ते ऽतोऽनंतदेवपक्ष्ये। ननु आद्यसूत्रे प्रयोजनज्ञाने शास्त्रे प्रवृत्तिः शा
स्त्रप्रवृत्तौ च प्रयोजनज्ञानं आद्यसूत्रस्यापि शास्त्रांतर्गतत्वादित्यन्योन्याश्र
यः इति चेन्न। गर्जितादिवत्सूत्रस्य प्रथमसूत्रात्प्रयोजनज्ञाने पुनः प्रथमसू
त्रादिशास्त्रे प्रयोजनज्ञानसाध्यप्रवृत्तिरित्युपगमात्। अत्र प्रयोजनाभिधे
यसंबंधप्रतिपादनपरादपि सूत्रादुद्देशोऽपि लक्ष्यते। लक्षणत्वाविषयक
ज्ञानजिज्ञासाहेतुज्ञानजनकधर्मिकोद्देशो वोद्देशत्वात्। प्रमाणादीनां तत्त्वमित्य
न्वयः। शेषिकार्यं बहुः। कारकाविवक्षाशेषः। तत्त्वस्यस्यज्ञानं निःश्रेयसस्याधि
गम इति च कर्तरि षष्ठी द्वयं। तत्त्वज्ञानमित्यत्र ज्ञानपदं करणार्थकल्युडंतज्ञा

((२ कर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्रेण षष्ठ्यर्थस्य कर्मत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः॥

न्या॰ १

शास्त्र १

नकरणं ... परं। ... ममस्यांते त्वात्तद्विवषष्ठ्यर्थो धात्वर्थेऽन्वेति॥ प्र
कृष्यावस्थुइंतज्ञानपदं सत्तु पाशास्त्रपरमितितन्त्रा। तत्त्वस्यानन्वयाप
त्तेः। ज्ञानजनकशास्त्रत्वेन स्वत्वणपां ज्ञानेतत्त्वस्यान्वये च्यकदेशान्वयः इति।
वस्तुतोविग्रहवाक्ये प्राप्तुकरीत्याऽन्वयेपिसमासवाक्ये करणार्थकल्युटश्च
नपदार्थे शास्त्रएवपरंपरया तत्त्वसंबंधित्वेऽन्वयइति॥ अस्यशास्त्रप्रयो
जनलभ्यः। सर्वस्यहिप्रमाणधीनोव्यवस्थितिरित्यादौ प्रमाणमुद्दिष्टं। त
त्प्राधान्यादवादिप्रमेयं। प्रमेयस्यापिप्रयोजनत्वात्तस्यसंदिग्धे
तःप्राधान्यात्तत्वादिप्रमेयं। प्रमेयस्यापि ... श्रवणानंतरं श्रोतेपिमननबोधे
भावादनंतरं संशयः। नवसंशयोनन्याय्यांगं। श्रवणाद्धि। अतेपिमनन बोधे
नादितिवाच्यं। श्रोतज्ञानेऽप्रामाण्यशंकयासंशयोत्संभवादनंतत्राहत्ये
संशयस्वीकारात्तस्मादेतदेवप्रमेयमध्येसंशयस्योतन्नयेपिपृथगुद्देशः।
संशयस्वीकारात्तदिति संदिग्धेपिप्रयो
मुनेश्चतंत्रे ... वक्रमेपृथगुद्देशोपिन्विषामिकेत्यन्ये॥ संदिग्धेपिप्रयो
जनज्ञानंविनान्यायावतारइतिअतः सकलमवहारव्यापकत्वाद्ज्ञो
नंतरं प्रयोजनोद्देशः॥ साध्यत्वेसतिदृष्टमाणत्वंप्रयोजनकत्वं। तद्भिन्नो लक्षणमु

ज्ञाप्यज्ञापकभावप्रयोजनत्वादि ... ॥२

न्या ४ न

प्र वादि

स्यनेदाद्धात्। तत्रान्येच्छाधीनेच्छाविषयोगौणं। अन्येच्छानधीनेच्छाविषयो
मुख्यं। तत्राद्यं द्विविधा। ग्रामपश्चादिनेदात्। द्वितीयं द्विधा सुखदुःखाभाव
नेदात्। ननुप्रयोजनेन सकलव्यवहारव्यापकं। वितंडायां निःप्रयोजनत्वा या
त्स्यापत्ता हिनाकांपास्त्रस्याः सर्वेमूल्यतावादिमाध्यमिके विपक्षाघात
स्याप्यलीकत्वेनप्रयोजनत्वानंगीकारादितिचेन्न। तेनापिपरपक्षाघातेन
पौर्वेन्नतत्प्रयोजनत्वस्यस्वीकृतत्वात्पर्यवसितमुद्देशस्यप्रयोजनत्वादिति।
डन्वयौसिद्धांतपासिद्धांताद्युक्तौ दृष्टांतउक्तः। सच व्याप्यव्यापकवत्तयाप्युप
गतोऽर्थः। प्रत्यक्षविषयो दृष्टांतइतिभाष्यप्रत्यक्षपदं प्रमाणमात्रोपल
क्षकं। प्रमेयेतन्नैवतोप्यस्यपृथगभिधानं प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहस्यसाध्यसा
धनसामान्ययोरधिकरणपरिग्रहइतिनिमित्तकत्वात्। नचैवंपक्षस्याप्यनुमानानि
मित्तत्वात्पृथगुद्देशापत्तिः। सर्वतंत्रसिद्धांतत्वेनोद्देशोपि पक्षत्वेनानुद्देशा
दितिवाच्यं। पृथगुद्देशविनिमित्तानुसरणेन नतुनिमित्तमस्तीति पृथगु
द्देशादृष्टांते दृष्टांतेसकलवादनंतरं। सिद्धांतः। सर्वाभ्युपगमस्यमानोर्थस्तद

या

न्या.प्र.

भ्युपगमो वा व्यवहारतो स्यात् विनिगमकाभावात् । अस्पष्टमेवं तं गेता
स्यापि रयानुद्देशस्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजककथानुकूलत्वात् तथा हि
प्रतितंत्रसिद्धांतः कथोपजीव्यः बाध्यतया सर्वतंत्रसिद्धांतोपि तथा हि
भिविशेषोपगमस्य कथाबीजत्वात् तदनेरामेन्याया विप्रतिपत्त्योरा
श्रयासिद्ध्यापत्तेः अधिकरणसिद्धांतोप्येवं । अनुमिते रपूर्वोर्थो वि
षयकत्वेवैफल्यापत्तेः पक्षधर्मताबलस्यार्थस्यैवाधिकरणसिद्धां
तत्वात् । अभ्युपगमसिद्धांतोपि तथापि यथानैयायिकानांमनःसइंद्रिय
तोपगमः तदनुपगमे मनसइंद्रियता परीक्षानुपपत्तेः ॥ सिद्धांतो
पजीवकत्वादनंतरमवयवाः तेच प्रतिज्ञादयो पंच लक्ष्यंते । अवयवत्वं ५
चोद्देश्यसमवायिवाक्यैकदेशप्रतिज्ञादौ मा भूत् ॥ एककार्यकर
त्वं मन्ये बीजां रकार्योपस्थितिरूप एककार्यकरत्वादेषां । एतेवावयवा
मिलित्वा न्यायतापन्ना वि प्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयंतीति अमेषां

या

ते भूता अपि पृथगुद्दिष्टाः । न्यायानुकूलत्वादनंतरं तर्कः । स च व्याप्यप्रसंग
न जन्मा[illegible]पकारो पः अनुकूलता च प्रमाणविषयविभागः । स च स्वाभिम
तकोटावनिष्टप्रदर्शनेन संशयनिवृत्तिरूपः स्यात् संशयसामग्र्यां सत्यामपि
परामर्शस्यानुमितित्वजनकतया तर्केण तन्निवृत्तौ अनुमितिसंभवात् । नि
मतकोटेस्तर्केण विघटनात् । न च परामर्शे सति कथं संशयसामग्री तस्या
संशयविरोधित्वादिति वाच्यं । अनिष्टप्रसंजनेन कोटिं विघटयता तर्केण हार्व
ज्ञानादेवोपपत्तेरित्यलं विस्तरः । स चायं विरोधिशंकापनयनेन प्रमाणमा
त्रे सहकारी । तथा हि प्रत्यक्षेण घटाभाववति स्थाने किंचिद्धर्म्यो घटशंकाया
निरासो यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येत इति तर्केण क्रियते । एवमः सव
नुमानेपि शंकायानिवृत्तिः यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्यनिष्टप्रसं
जनेन क्रियते । एवमुपमानेनापि गवयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनि

न्या.प्र.

श्चापमात्रे विरोधिनी गोसाहचर्यस्य प्रवृत्ति विवृत्ति निमित्तत्वं शंकागौ
रवेणाप्रतीतग्रहणं व्यवहाराभावप्रसंगेन च निवर्त्यत इति तदुद्दिश्य
व्यवस्थितिः। एवं कल्पितलक्षणानामनेतेत्यादिना। त्रित्वं चतुष्टुं नाबहुवच
नार्थः इति शंकायां लाघवेन त्रित्वबोधनं। एवं निषादस्थपतिं याजयेदि
त्यादिना कर्मधारयतया निषादाभिन्नस्थपतिबोधने निषादानां स्थपति
रिति षष्ठीसमासस्वीकाराः पूर्वपदलक्षणागौरवेणापन्नत्वादिति॥ पच्चि
गौरवलाघवयोः प्रसंगानामकृतयोन्नर्कीवेतत्प्रापितस्य कार्यकारितयात
योस्तर्कत्वोपचारः। तदेवं संदेहे प्रमाणप्रवृत्तौ तदुपेक्ष्यबोधः॥ संशयं त
प्रमेयादिषु तर्जवन्तपि [illegible] प्रागतमाप्युपयुक्तः॥ तद्धीधीनत्वादनंतरं निर्ण
यः। स चावं तद्धीलक्षणादिसत्त्वेतातत्त्वे [illegible] वसानतक स्याप्रमाणत्वात्
अयं प्रमेयेऽतर्जवन्तविवा [illegible] वसानतयाप्युपयुक्तः। निर्णयावसान
त्वादनंतरं वादः। स च नानाप्रवक्तृक [illegible] जयपक्षस्थापनावान् निर्णयो
[illegible] राप्रवक्तौ वचनसंदर्भः। पुरुषापराधात्तु [illegible] या पर्यवसानेपि वादेन

दे२ दा३

[illegible] २

व्याप्तिस्तत्र निर्णयोद्देश्यकत्वे सत्यपि दैवान्निर्णयफलके जल्पेऽतिव्याप्ति
स्तस्य विजिगीषुकथात्वेन निर्णयानुद्देश्यकत्वात् अयं प्रमेयांतर्भूतोपि तत्त्व
निर्णयौ [illegible] त्वात् तत्फलकत्वाच्च पृथगुद्दिष्टः। परंपरया वादफलेन
फलवत्त्वादनंतरं जल्पः। स चोभयपक्षस्थापनावान् पुरुषपरस्परा [illegible]
स्थापनप्रवक्तृवचनसंदर्भः। विशेषणत्वं वितंडावादयोर्न्युदासः। विज
यरूपजल्पफलेन फलवत्त्वादनंतरं वितंडा। सा च जल्पान्यविजिगीषुकथा
प्रमेयांतर्भूतेतयोरप्यन्तरयोः परंपरया तत्त्वनिर्णयोपायत्वस्थापनार्थः पृथगुद्दे
शः। [illegible] मात्रयोपयोगित्वेनानंतरं हेत्वाभासाः। ते चानुमितितत्कारणज्ञानप्र
तिबंधकरणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयाः। निग्रहस्थानांतर्गता
अपि वादे देशनीयत्वात् पृथगुद्दिष्टाः तत्र देशनीयत्वं च कथोपयोगित्वेन हे
त्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानां चतुर्णामभिधानप्राप्तौ प्राकृत्वान्नासाभि
धाने प्रयोजनतया लभ्यते। [illegible] न्यूनाधिकापसिद्धांतानां कथं तद्देशनीयत्वात्। स
त्। प्राग्गतिप्रवानस्य चितंत्रयन [illegible] विघातकत्वस्य न्यूनादिसाधारणत्वात्। सदु

नैवेर
निर्णय१ वाद२)

श्री२

व्या०प्र०

त्वरास्फूर्तौक्षणादिनापि पराहंकार खंडनेन तत्वाधावसायसंरक्षणार्थं स्व
ना वाक्येवर्जितैर्धिपरवाक्यैर्नुयोगायवरवसादिवाक्यं तत्रत्राधदूषणत्वादादौ
ब्लं।उत्तपक्ष पक्षसाम्या त्ततो जातिः उत्तपक्षसाम्यं च व्याघातको त्तरस्व
पतया वादिद्वयपक्षसाधारणा तर्क थावसानत्वात्सर्वत्र वर्जनीयत्वाज्ञानं
तरं निग्रहस्थानानि। एषांच कथात्रयोपयोगित्वादपवर्जो पयोगः। इ
व यंविद्यासंस्तादिगणम प्युपादेयं॥ यदाहप्रदीपः सर्वेविद्यानांमुपायः स
र्वकर्मणां आश्रयः सर्वधर्माणांविद्योद्देशेप्रकीर्तितेति॥ प्रदीपत्वंयो
ष्यास्तत्तद्विद्योपयोगिप्रमाणहेतुत्वामासोपाध्यादिव्युत्पादकतया शास्त्रां
तरे एवाम व्युत्पादनात्। सर्वकर्मधर्मोपयोगित्वं च तद्व्युत्पादक वि
चाला त्वर्थपरिशोधकतया॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्म
शास्त्रांगमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति॥ व्यासः।
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वाहितोषंतिजवाल्लवमिति॥ कल्पतरुहेमाद्रिप्रभृ १
तिनिखिलमत्स्यपुराणतृतीयाध्याये। निर्दिष्टेषु चलौके षुकालरूपेण

इदमसंभावितमित्यर्थः॥२

२

विष्णुना। अंगानि च चतुरो वेदो पुराणं न्यायविस्तरं। मीमांसां धर्मशास्त्रं च प
रिगृह्यात्मसात्कृतं। मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकार्णवे। अप्रशेष
मेतत्कथितमुदकांतर्गतेनचेति। अन्यत्रापि स्कंदे च। निर्दिष्टेषु चलौषि के
त्वा उदकार्णवे दूत्यंतमभिधाय अशेषमेतत्कथितं ब्रह्मणे दिव्यचक्षु
बा। ब्रह्मा जगाद च मुनीन् त्रिकालज्ञानदर्शिन इत्यादि॥ महाभारते मोक्ष
धर्मे व्यावर्तत्रात्यपने कानि तैस्ते रूपाणिवादिभिः हेतुवागमसदाचारै
र्यद्युक्तं तदुपास्यतामिति। इ त्यम मोक्षधर्म एव [illegible] गालका रूपपसं
वादे। अहमासं पंडितको [illegible] हैतुको वेदनिंदकः। यक्षेयं फलान्विक्षिः
क्रमात्र तामनुमद्भिजैतिन तस्माममाण विरुद्ध सो कायतिकादि दर्शनं परं।
तथा च रामाय णेक व्यञ्जुलो कायतिकान्ब्राह्मणानुपसेवसे। अनर्थकुश
लाह्येते बालाः पंडितमानिनः। शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दु
र्बुधाः। बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदंति ते इत्याद्युक्तं लोकएवा
यतिरुदके फलं येषां ते लोकायतिकाः। पद्मान्यायशास्त्रावश्रुतिस्मृति

श्री२ दादे१

०ना०प्र०

विरुद्धांशत्यागपरं। हैतुको वेदनिंदक इत्यादिविशेषणस्वरसात्। तथा
शाक्यश्च व्याख्याः। दंभि हैतुक पाषंडि बकवृत्तींश्च वर्जयेत्। मनुः। हैतुका
न्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् इति॥ युक्तिबलेन सर्वत्र सं
शयकारी हैतुक इति मिताक्षरा। तथा ऋग्वेदे विप्रवचनामितामसानि
यथाक्रमं। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि। प्रथमं हि मयैवो
क्तं शैवं पाशुपतादिकं। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परं। कणा
देन तु संप्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकं। शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा
प्रोक्तं न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै। इत्यादि तदपि श्रुतिविरुद्धांशत्यागपरं।
न्यासिंहपुराणादिसंगृहीतत्वात्। यथा विषधरं कणं [illegible]
[illegible] नादिशाबलपूर्वपक्षिस्वाद्यपादवादात्मिहृदपि सुविचार्य
लोकतंत्रं भगवद्रूपा। स्त्रिमतेन सिद्धिरस्तीत्यादि बोध्यं॥ ॥ननु
दंशान्ते प्रमाणसं [illegible] प्रामाण्यं। प्रमाणादतद्विज्ञानस्य
ज्ञानकार्यो पायः१

संभवितत्वात्। तथाहि। प्रमाणत्वं प्रमाकरणत्वं तच्च ज्ञानं प्रमात्वज्ञा
नाधीनं। न च प्रमात्वस्य स्वतः परतो वा ज्ञानं संभवति। तथाहि प्रमात्वं
स्वतो ग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्तिः। तत्र स्वतो ग्राह्यमिति मीमांसकाः।
नेति नैयायिकाः॥ स्वतोग्राह्यत्वं च तदप्रामाण्याग्राहकयावत्ज्ञा
नग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं तच्च मिश्रमतेऽसाधारणं। न च तत्र प्र
मात्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमाव्यवहारे प्रवृत्तौ च लाघवात् स्वे
वतंत्रत्वात् तच्च तदर्थभेदेन भिन्नमिति कस्यापि न यावत्ज्ञानग्रा
हकसामग्रीग्राह्यत्वं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः परज्ञानग्राह
कसामग्रीग्राह्यत्वादिति चेन्न। घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वस्या
दिनापहृतत्वात्। ज्ञानपदं च स्वाश्रयव्यापकपदज्ञानपरं स्वाश्रयग्राह
कानुमित्यादिग्राह्यत्वेन [illegible] विषयोः सिद्धसाधनस्य तादृशानुमित्यादि
ग्राह्यत्वाभावस्यासत्वान्निषेधे बाधस्य तादृशयोगिज्ञानग्राह्यत्वा

तानन्यास्वत्वाद्[illegible]सिद्धेर्थपरत्वाद्यभावदिति । तथा च तादृशी यावती सामग्री प्रा
मैव तत्तज्ज्ञानग्राहकविषयत्वं तादृशसामग्रीजन्यत्वाभावं ग्राहकविषयत्वं [illegible]।
[illegible] तादृशसामग्रीजन्यग्राहकत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वाभि[illegible]: ननु त्र
यत्किंचित्स्वाश्रयग्राहकीभूतमित्यादिनिरूप्रामाण्यविषयितायाः प्रमेयत्वविष
यितात्वादिना व्यापकत्वा[illegible]प्रसाधनं प्रकृतप्रामाण्यविषयितात्वेन व्यापकत्वो
क्तौ न्यायनये साध्याप्रसिद्धिः स्वतस्त्वावनिषेधस्याप्यप्रसिद्धिः । मैवं । प्रकृत
प्रामाण्यत्वं तादृशग्राहक[illegible]त्वव्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकं प्रामाण्य
विषयितात्वं तादृशग्राहकत्वव्यापकतावच्छेदकमित्यत्र नानात्ववत्त्वोपाधे
तत्तत्प्रामाण्यविषयिताशीनभेदेनाप्यभेदे । व्यापकत्वं त्र तत्र तद् । नेष्टाभो
न्यामावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तच्छेदे द्वितीयं प्रामाण्यग्राहकज्ञान
ग्राहकशरीरघटितत्वाद्यादिजन्यत्वावच्छेदकविषयत्वस्याप्रसिद्धेः स्वामग्री ति
ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदे तत्तत्प्रामाण्यस्य ग्राहक यावत्ग्राह्यत्व
स्य तत्तत्वदशायां ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षणात्तज्ज्ञानत्वेनाविधिप्रसि
द्धिः इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानग्राहकेणाप्रामाण्यग्राहकेणाप्रामाण्यग्राहकेत्या २

दि अप्रामाण्यं प्रामाण्यविरोधि प्रामाण्याभावो ऽप्रमत्वं चान्यमत्वं ग्राहकेणा
पि प्रामाण्याग्रहात् इदं घटत्वनिःप्रकारकत्वादिघटितप्रामाण्यग्राहकस्य त
दप्रामाण्यविरोधिघटत्वनिःप्रकारत्वादेः ग्राहकत्वात्तदिति लघुसमग्रसामग्री [illegible]
[illegible]वतस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यविरोध्यग्राहकसत्वाद्दोषः । अप्रामाण्यग्राहक[illegible]
ज्ञानमप्रमेति व्यवहारजनकग्राहकः स्वधर्मिप्रादिमतो विशिष्टज्ञानं गुरुणां तु
ज्ञाते ऽपि प्रामाण्यापस्थितौ तत्तद्ज्ञानरूपधर्मिणो ज्ञाने ऽपि [illegible]त्र तादृशीः स्वतोऽ
प्रसिद्धः तत्राग्रहीतत्वेनोपादेयं । तत्र गुरूणां ज्ञानोत्पादिका सामग्र्येव ज्ञानग्रा
हिका तथा च घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपं प्रामाण्यं घटे घट
त्ववैशिष्ट्यानां चक्षुषा ज्ञानत्वविशेष्यविधप्रमीकारत्वानां मनसा ये ज्ञानम
नसन्निकर्षत्वादे । एतन्मते अयं घटो घटमहं जानामीत्याकारकं ज्ञानग्राह
इतित्रिपुटीप्रत्यक्षवादिमितिमात्रमेयविषयकत्वात् मिश्राणां ज्ञानतादृ
त्रिपुटीसन्निकर्षादिज्ञानगताधिकासामग्रीतया च प्रामाण्यं घटे ज्ञानस्य वि
षयविरूपतया धर्मधर्मिवत्त्वे शिष्टस्यापि मानाद्यवसाधकरूपप्रत्यासत्ते
रुपलब्धेः । न चैवं ज्ञानग्राहकस्य पाठस्वविषयविषयकत्वनियमे मानाभावे

सा १

साध्य॰ मस्त्वोपत्तिः अमपि विषयवैशिष्ट्यविषयकत्वादिति वाच्यं । बाधानवता
र इष्टत्वी तदवतारे तस्य प्रतिबंधकत्वादिति । न ह्यानां वर्त्तमानज्ञाततालिंगको
नुमाने ज्ञानग्राहिकासामग्रीति मते ज्ञानस्यातींद्रियत्वाज्ञानजन्यज्ञाततया
विषविष्ट्यापत्यहेत्वाज्ञानानुमाने प्रामाण्यग्रहः ज्ञाततयास्वजनकवर्त्तमा
नज्ञानानुमाने जनकज्ञानविषयस्यतत्रेभानांगीकारात् इत्यनुव्यवसाय
इवेति नासिद्धांतात् । ननु मतत्रयेपि ज्ञानवान् घटज्ञानवान् इत्यादिग्राहक
बोधानुमितिसामग्र्या घटवदित्यादिज्ञानग्राहिकया घटादिमति घटादि
प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यागृहीतं यावत् ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्राह्यत्वं वा
धितं । अपयासामग्र्या वर्त्तमानज्ञानग्रह एव समर्थी ताद्दृशसामग्रीग्रा
ह्यत्वं वाच्यं ताद्दृशी च व्यवसायानुव्यवसायादिसामग्र्येवे [illegible] अनुव्यवसाय १०
[illegible] इतरेन
दित्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञाततात्वादेर्लिंगत्वसंभवेन तेन दित्व [illegible]
पत्र विस्तरः । अपि परतः ग्राह्यप्रामाण्यवे त्रिकत्वादनुमानस्यसाध्या [illegible]

[illegible] कत्ता प्रयोजकप्रयुक्तत्वं किं ज्ञानग्राह्यत्वावच्छिन्नतत्वं ज्ञाननकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वं
[illegible] ज्ञानग्राहकत्वेन जन्यताविषयग्राहकसंनिकर्षादेव ज्ञानग्राहकत्वात् । ९५ ॥

तिवेन्नः वर्त्तमानज्ञानेतरज्ञानाभाववान् इति बाधादिसहकारेणनिरूपिता
नुमितिसामग्र्या अपि वर्त्तमानज्ञानमात्रग्राहकत्वात् । अपयाज्ञानग्राह
कताप्रयोजकप्रयुक्तविषयग्राहकताकसामग्री वाच्या । घटज्ञानवानिति
त्यनुमितौ घटस्य भाने व्यापकतावच्छेदकत्वं ज्ञानस्यतु व्यापकत्वं । घटज्ञान
पदघटितशाब्दबोधे घटस्य भाने घटपदं ज्ञानस्यतु ज्ञानपदं प्रयोजकं प्रमा
पदेन विषयोपरक्तज्ञानग्राहकसामग्रीप्रामाण्यबोधेन सिद्धसाधनवारणाय वाव
दिति । अमपदेन प्रामाण्यग्रहाबाधवारणाय ग्राहकांतामितिवेन्नः गुरुन
यविषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्तत्वात् । प्रकृतविषयग्रा
हकताप्रयोजकप्रयुक्तवत अतेज्ञानग्राहकतानै [illegible] रूपव्यवसायसामग्रीं निवे
श्यास्मिन्मतेपि व्यवसायस्यापनयतया विषयग्राहक [illegible] कस्याविषयत
याज्ञानग्राहकत्वादिति वाच्यं घटज्ञानवान् घटेछावत्वादित्यादौ वि
षिव्याप्तिपदोधर्मत्ववैक [illegible] प्रयोजकत्वात् । ज्ञानभाने व्यापकत्वं
कप्रयुक्तज्ञानग्राह [illegible] मिलितयोः + कताक [illegible] व्यवसायसामग्र्या म
[illegible] दत्यथीत् । अन्यथा विषयग्राहकस्य [illegible] विषयग्राहकतायाः [illegible]
[illegible]

[illegible]

न्या.प्र. अन्यथाज्ञाततास्य ज्ञानत्वव्याप्तिज्ञानसामान्यानुमित्या निखिलज्ञानप्रामाण्यग्रहसंभवेऽपि
विद्यमानज्ञानानुमितिविषयतज्ज्ञानप्रामाण्यग्रह इति ॥८

अपि घटकतया तत्तद्देशज्ञानस्य तत्र ज्ञानप्रयोजकत्वात्

विषयभानेतत्वावच्छेदकत्वं न घटते ये तर्हि प्रमापदेऽपि शक्तितदवच्छेदकत्व
योर्हि विषयभानप्रयोजकत्वं शक्यतानवच्छेदके शक्ते: सत्वेऽपि नतस्यास्तद्बोधे
उपयोग:। विनालक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्य च विनापि शक्तिं तस्य बोधसंभ
वात् न हि इमतेऽसंभवात्। अतो ज्ञातता लिंगकानुमित्यापि विषयतादेर्व्यापकताव
च्छेदकत्वस्यातंत्रत्वात् स्वभावविशेषकल्पना यामानाभावात्। एतेन वा इदंसा
मग्र्या: विषयताहकत्वे व्याप्तिज्ञानग्राहकत्वं ताद्रूप्यावच्छिन्नग्राह्यत्वमित्यपिप्र
त्युक्तं। घटज्ञानवान् घटज्ञायत्वादित्यादावपि तत्सत्वात्। तदादिपदेनाध
निकसंकेतितेन वा घटज्ञानत्वादिनोपस्थाप्यके[illegible]न प्रामाण्यग्रहाच्च।
ननु विशेष्यतद्धर्मप्रकारताख्याहि कासामग्री वाच्या। पुरोवर्ति निघट
त्वप्रकारकं ज्ञानमिति ज्ञाने न प्रामाण्यं गृह्यते एव। तत्र प्रकारत्वं हि तत्रेभा
समानवैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वमिति चेत्। तत्रेत्यस्य भाने नैवान्वयात्।
अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वं भ्रमत्वं विरुद्धोभयप्रकारकत्वेरूपसंश
यत्वं च दुर्ग्रहं स्यात् तदभाववति + मेकत्र + द्वैजो[illegible]नता संभवात्। 11

वस्तुतः प्रकारत्वं स्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरिक्तमेव वेतिन किंचिदेतत्॥ अ
त्र त्रैवंदंति॥ तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन यद्ग्रहमतसिद्धं तद्वि
शार्थकसामग्राहकांतं ग्रहमतसाधारण्याय प्रथमद्वितीयांतं॥ अनुव्यवसाय
स्य ग्रहेनाद्वीकारात्तत्सामग्र्या: ग्रहमतासिद्धत्वेन मिश्रमतसाधारणेपि व्यव[illegible]
सामग्र्या: प्रामाण्यग्राहकत्वेन ग्रहमतसिद्धत्वाद्गुरुमतसाधारण्याय ज्ञा
नग्राहकत्वेनेति। [illegible] व्यवसायसामग्र्या: ज्ञानग्राहकत्वस्य ग्रहे ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ नास्वीकारादिति व्यतिरेक:। यद्यपि अनुव्यवसाय
सामग्री संयुक्तसमवायघटितेति ग्रहमतासिद्धापि मेत्वं सहजतत एवेति अर्थ
ज्ञानग्राहकत्वेनेति। न चापि ज्ञानरूपाथार्थ्याहारघटितौ सा[illegible]त्रस्यात्मेति वै
वा स्वज्ञानरूपसामाग्या ग्रहमतसिद्धा मिश्रया प्रामाण्येन गुरुमते बाधवा
द्ग्रहणा[illegible]ग्राह्यस्यसामग्रीत्वेविशिष्टे निरुक्तधर्मद्वयप्रकारकज्ञानस्य प्रमा
त्वबोधरूपकार्यबलेन ग्रहे न तत्र प्राद्वाध्याहारकल्पनात्। [illegible]सामग्र्यां वदू
ध्याहारमात्रं भ्रम:। इत्युच्यते [illegible]व्यवसायसामग्रीत्वेसमवायघटितेवैशिष्ट्यघटिते

…ज्ञानत्वा. मतालिंगकानुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते बाधवारणाय गुरुमिश्रमतेन नैयायिकमत सिद्धि
न्या वा-प्र. एवं २+ नोत्वान: मिश्रमतसंग्रहः। बोध ४ + पापि नैयायिकसिद्धत्वात् … व्यवसायसा

वास्तु तत्त्वविशिष्टप्रामाण्यग्राहकत्वस्य गृहेन स्वीकारात् ज्ञानग्राहकत्वेनेस्तु
कं। [illegible] वस्तुज्ञानमात्रोपनयसत्त्वेव अनुव्यवसायसामग्र्यां एव तत्सत्त्वे पितदसत्त्वेवन्न्य
व वसायमात्रसामग्रीमादाय [illegible] गुरुमतसंगतिः। ननु घटेन तलमाहरेत्यत्रेनच्छेद
तरत्वादि विशेष्योदनकामकर्तव्यतो विषयः पाकः इति वा केन शाब्दानुप
स्थितस्यापि बाह्यत्वे साधनत्वेन ज्ञानमानत्वे प्रमाणत्वान्मत्प्रामाण्यो ग्राह्यबाध
न्त्रैतत्सामग्री ओदनसाधनत्वे ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन कर्तव्यता ज्ञानग्रा
मह हकत्वेनैमतसिद्धैवेति वा। शाब्दा ओदनसाधनत्वज्ञानघटितायाः साम
ग्र्याः न हेत्वानुपगमादिति चेन्न। गुरुमते अनन्यप्रयोजककृपवत्त्वे लक्षणयाप
लाभानं शाब्दबोधे हेतुत्वे तत्स्याः शाब्दबोधेपि नानाभावात्। नियोज्या
न्वयेपि कामनाधनतायाः प्राक्ज्ञानं न तु शाब्दबोधेपि वस्तुतोपत्र त
रुक्त ५ स्याः शाब्दबोधस्तत्र तत्सामग्री निरूपद्युपेन भट्टमततासिद्धैव न हेन तत्र
पदाध्याहारस्वीकारात् गुरोरपि अध्याहारमात्रे अभ्रमः। एतेनयस्याप्योपतायाः
योग्यताज्ञानं तस्य गुरुमते शाब्दबोधेपि न हेतुः। न च वेदजन्यस्वर्गका
मकर्तव्यताबोधविषयत्वप्रकारकं ता द्रशा विषयत्वसंबंधेन यागकार्यता
ज्ञानवत्स्वर्गकामप्रकारकं यागविषयकं कार्यविशेष्यकं ज्ञानं गुरुतः

गुरौ गुरुनैयायिकौ मिश्रनैयायिकौ भट्टनैयायिकौ च। व्यतिरिक्तसाध्यपत्यक्ष
प्रज्ञातत्वनिरूपकस्य च सामग्रीमादाय बाधवारकज्ञानग्राहकपदसाफल्याय नैया
यिकोपादानं। यत्तु गुरौ मीमांसकत्रयनैयायिकाविति। तत्र ज्ञानं इच्छामितिन्य
धारव्यातिसामग्र्यां मिलितया सिद्धया भट्टमतेः बाधापत्तेः। न च तत्वापि गुरुमते बा
धः। ज्ञानग्राहकत्वस्य स्वस्वमतसिद्धज्ञानग्राहकत्वपर्याप्त्। अन्यथाख्यातिसा
मग्र्या गुरुमतासिद्धत्वेन तदयोगात्। अन्यथा परसिद्धज्ञानग्राहकसामग्र्या
त्वतया सर्वमते बाधापत्तेरित्याहुः स्वच्छं त्वं। अतीतज्ञाततालिंगकानुमित्या
प्रामाण्यग्रहे वा। न भट्टमते बाधापत्ते। न च भट्टमते नैयायिको नोपादेयः
तर्हि नभ्रष्टघटनाया अन्यथा पत्तेः। प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धभाव
स्य भावी ग्रा… विधिकोटित्वोचितमात्। इदमत्र बोध्यं। स्वस्वमतसिद्ध
ज्ञानग्राहकत्वाव्यस्तामग्रीग्राहकत्वस्य विधिकोटित्वेनैयायिकत्वस्य निषे
धसाधननानुपपत्तिः। प्रतियोग्यप्रसिद्धेः। प्रामाण्यविषयकत्वेन ज्ञानवि
षयकत्वेनचोभ भट्टमतसिद्धत्वाद्भिन्नो याचावान्न ज्ञानग्राहकत्वत्रापि तथा स्वस्व

इदं क्रोडपत्रं त्रयोदशपत्रे सांकष्टे नवमपंक्तौ बोध्यं

मु. श्री.

म तसिद्धेर्यावान् ज्ञानग्राह इत्येवं वाच्यत्वेनाप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । ज्ञानग्राहकत्वेनानु
मानमिश्रेण वा मिश्रमतयोर्व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्नाप्रसिद्धिरिति चेन्न
आपि महमते ऽप्रसिद्धिः । महदेन ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेसु अतोऽ इति चेन्न हि तल्लिंग
कानुमितेर्नैयायिकासिद्धतयाबाधापत्तिः । एतेन येन सह सर्वसंयुदाविवादः प्रामाण्य
ग्राहकत्वेन तन्मतसिद्धयावत्प्रामाण्यग्राहकत्वसंप्रामाण्यविषयत्वेन तन्मतसिद्धयाव
ल्ग्राहकविषयत्वस्य वा विधिकोटित्वमित्यप्यपास्तमिति बोध्यं [illegible] घटत्वे प्रामा
ण्यं नैयायिकासिद्धघटत्ववच्छिन्नलिंगकविषयतासंबंधावच्छिन्नसाध्यता
कानुमितिविषयत्वस्य महामिश्रमतस्य घटत्वादिप्रामाण्येऽन्यायेनाप्रसिद्ध
त्यालाघसाधनेसंभवादिति नूतनः पंथाः ॥

१९

॥ भट्टमिश्रयोर्मते ऽ

ज्ञानत्वादित्वेनानुमितावपि निरूपकत्वं तेन प्रत्यक्षबोधविषयत्वेन वैशिष्ट्यमात्रविषयता
दृशविषयत्वं प्रामाण्यग्राहकबाधः । निरूपकज्ञानस्य यावदविषयत्वेऽपि तथा ते
न्मा हकसामग्रीजन्यत्वेनापि प्रगमादिति वाच्यं । प्रमाणाख्यातिमादिनां स्व
स्वीयाविषयत्वं द्रव्यं मित्यनुमानवत्त्वाद्दृशानुमानेबाधकाभावात् ॥ भट्ट
मतासिद्धज्ञानग्राहकतावच्छेदकानुमितिस्मृतिसाधारणविशिष्टत्वेन सामग्री
विशेषत्वं वेत्यत्र । अयमस्त्वं घटज्ञानवानुल इति ज्ञात्व बोधानुव्यवसाय
याच सामग्र्या सह मतासिद्ध[illegible]ट व दिन्यादि ज्ञानप्रामाण्यग्राहकमिश्रमते प
बाधः इति चेन्न ज्ञानं ज्ञानजन्यत्वप्रकारकसामग्रीत्व [illegible] त्वेन सामग्री विशेष
णत्वप्रतिनवघटित प्रामाण्यस्यापहे [illegible] ज्ञानेबाधः [illegible] तत्वादेरिवाद्यग्रा
हकेऽप्रामाण्यग्राहकत्वं । कस्मात् प्रामाण्यस्य यावत्तत्ज्ञानग्राहकसामग्री
ग्राह्यत्वाद्या । विशेषदत्वेज्ञानग्राहकेऽसुकं । प्रकृतप्रामाण्यप्रयज्ञानग्रा
हकेतितदर्थः । अप्रामाण्यमतेज्ञाने [illegible] कत्वं अधर्मानुव्यवसायेन
प्रामाण्यग्राहकबाध [illegible] लौकिकबाधं [illegible] लौकिकव्यवसायो
वाच्यः तत्र न वैशिष्ट्यग्राहकबाधकाभावात् [illegible] मिश्रमतेतदसंभवः
दृढमते । इतिचेन्न ।

ला.प्र.

नचनेदं रजतमिति बाधकज्ञानोत्तरं धर्मितावच्छेदकरजतत्ववैशिष्ट्यात
हिनाविरोधी रजतत्वमवगाहि रजतत्वविशिष्टवत्त्वं न रजतत्वप्रकारत्वा
वच्छिन्नमित्यादि बाधग्रहेतद्योगात् इदं रजतमिति लौकिको नरं + कोट
रजतं इदं वा निति लौकिके मनसा प्रामाण्यग्रहयोगात्त्वेतिवेन्न । प्रामा
ण्यग्रहविरोधिग्रहस्य वस्तितत्वेन स्मात्तविशेषबलात् तत्प्रामाण्यावि
तत्प्रामा षयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन वा प्रहमतसिद्धसाद्वितीयावान्न प्रामा
ण्यग्राह ण्यग्रहविरोधिग्रहस्य कामग्रीज्ञानगृहस्त्वाद्विषयो न वेति भाष्याय:।। परे तु बुद्धि
येन सहपदार्थविवाद: प्रामाण्यग्राहकत्वेन तदुभयमादाय सिद्धं यत्तच्छिन्न
मानात्कांतायं [illegible] ।।। ।। तत्र गुरुमतमनुक्तं । पूर्वं विषयस्य सान्नि
कर्षस्य वा भावेन ज्ञानोत्पत्तिकाले ज्ञानप्रत्यक्षायोगात् लौकिकप्रत्य
लौकिक क्षमात्रे विषयत्वेन इन्द्रियसमवेतमात्रस्य मनःसन्निकर्षसमवेतत्वेन तत्पुरुषीय १२
मुख्यमानसे वीतरागात्मसमवेततत्वेन विषयस्य हेतुत्वात् । अपतएवा
गगतद्वित्वसंयोगादे: परज्ञानादेश्च न प्रत्यक्षत्वं । प्रत्यक्षत्वादि सुखादि साधा
रणात्मसमवेतमानसे मनःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वाच्च । पादत्वग्रहेते वि

६ अत्र त्यौ शोधः कोड़पत्रे

षयस्य हेतुत्वे किं सन्निकर्षहेतुत्वेन विषयस्य सान्निकर्ष [illegible] नियतत्वात् ।
विजातीयमनःसंयोगत्वेन ज्ञानानां समवायिकारणत्वं नेसुषुप्तिकाले ज्ञानो
त्पत्तिः तन्मते मनसो विभुत्वेन च न सन्निकर्षहेतुता विषयस्य हेतुत्वे तत्वेन
हेतुत्वान्न ज्ञानप्रत्यक्षं न हेतुत्वमिति बाधकमेवैविशेष्यते तथापि ज्ञानवि
षयितायाः कार्यतानवच्छेदकत्वेनाकाशादिकत्वेनानुपपत्तिः । न च इन्द्रियवाद्
यत्वादेरन्यथानुपपत्त्या साक्षात्कारत्वादि वैशिष्ट्यापकतया सामान्यधर्मावि
च्छिन्नं नियामकं इन्द्रियाद्युपाधिसाधनत्वात्तदुपपत्तिः तथापि तज्ज्ञानं स्वि तज्ज्ञान
[illegible] विषयको नान्यो ज्ञानस्येति नियमो न स्यात् । न च स्वरत्निप्रतियो
गिकत्वसंबंधेन त्वं ति विशिष्टज्ञानं प्रागभावात् तेनाति विशिष्टतद्ज्ञा
नप्रागभावाद्धा ज्ञानविषयतो नियमः । प्रतिबंधे तदुत्पत्तौ तन्मते प्रागभा
भावेन मानाभावात् । अपि च गुरुमते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे घटज्ञान
त्ववति ज्ञानत्वप्रकारकत्वे ज्ञानं ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञानत्वप्रकारकत्वादिरूपानं त
प्रामाण्यमानं घटज्ञानं वान [illegible] घटज्ञानं ज्ञानमिति त्यादि कं भावं दितेति विषय
तानवच्छेद्यांपावदतुल्यवं अप्रसंसर्गात्रहस्य हेतुत्वान्नैवमिति चेद् सत्वाप
तत्तथापि स्वतः प्रामाण्यग्रहे इन्द्रियासंबद्धोत्पन्नज्ञानप्रामाण्यत्वं प्रत

ध्वेवसंशयो न स्यात्। एतेन मिश्रमतमप्यपास्तं। अनुव्यवसायोत्तरं व्य
वसायप्रामाण्येऽपि तद्वत्वे संशयै[redacted]स्यानुत्पत्तिकत्वात्। अत एवेदं रज
तत्वेन जानामीत्याकारो ज्ञानग्रहेणेदं रजतं जानामीत्याकारः। न च प्राकृ
प्रामाण्ये तदभावादनुपस्थितिः सत्वे प्रामाण्यादिसंशयरूप एव ज्ञानग्रहः। प्रा
कृकोटिद्वयोपस्थितौ प्रामाण्यादिसंशयस्यानुभविकत्वोक्तिर्निर्णयसामग्री स
त्वे तदनुपपत्तेः प्रामाण्यसंशयोत्तरं प्रत्यक्षादिना क्वापि निर्णयो न स्यात्॥
अथ प्रागुक्तरीत्या प्रामाण्यग्राहकसामग्री सत्वे तत्कथं प्रामाण्यग्रहः सं
शयानुपपत्तेः प्रतिबंधकत्वाद्योगादिति चेन्न तद्धर्मिविशेष्यकत्वे सति त
त्प्रकारकत्वमात्रं हि न प्रामाण्यं रंगरजतयोः रजतरंगे इति समूहालंब
नस्य मसाधारण्यात्। किंतु तद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वं अव १५
च्छिन्नत्वं चात्र स्वनमत्वः सामर्थ्यं संशयानुपपत्तेः। एतेनानुमेयमतमप्य
पास्तं। ज्ञाततया ज्ञानत्वेन ज्ञानानुमाने प्रामाण्यग्रहानुपपत्तेः प्रमात्वेन तत्वे
साध्याप्रसिद्धेः। लिंगानुपपत्तेश्च ज्ञाततामात्रस्य भ्रमसाधारण्यात् ज्ञातता
यां मानाभावाच्च। एतेन घटादिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञाततात्वादेर्लिंग
त्वसंभवेऽपि न क्षतिः। अन्यत्र विस्तरः। नापि परतोग्राह्यस्य सार्वत्रिकत्वाद्

द्वि प्र १

१ सुवाश्यसाध्यमाप्र[redacted]१

४४
१ सिद्ध्याऽसंभवात्। अथ प्रमाणात्स्वप्रमाज्ञानमसंभवीत्यादि परनिषेध
रूपव्याघाते ज्ञानस्य प्रतियोगितत्वावच्छेदकज्ञानसाध्यतया प्रमासिद्धौ प्रमा
सद्विषयाज्ञानत्वादिति सामान्यतः प्रमाविषयसिद्धौ तत्र दृष्टांतेन वह्नौ प्रमा
विषयत्वे ज्ञेयत्वादिनानुमिते वह्निज्ञानीयप्रमात्वस्य सामान्यतः प्रसिद्धौ व
ह्निज्ञानत्वविशिष्टे प्रमात्वे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिव्यतिरेकिणानु ति
मेये सामान्यतः सिद्धप्रमात्ववति हेतुतदभावान्यतरानिश्चयात्राव्यक्तत्वा ष्ठि
साधारण्य इति चेन्न। परनिषेधस्य स्वापेक्षलेऽसंभवात् स्वार्थप्रामा
ण्यानुमानायोगात्। स्वस्य परप्रमानिषेधरूपव्याघातज्ञाने ज्ञानस्यापि
स्वीयप्रमात्वज्ञानसाध्यत्वाच्चेति॥ अत्र प्राञ्चः॥ प्रागुत्पन्नीयसंस्काराप्रामा
ण्यमात्रस्फूर्तौ वह्न्यादिज्ञाने तत्साधने पक्षधर्मताबलाद्विशेषसिद्धिरित्याहुः।
स्तु [redacted]मत्छितत्वं सामान्यतो न प्रामाण्यमात्रस्फुरतिः तत्वस्यैव रूपस्याभावात्।
तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्य तदर्थोपदेनवेदात्। नापि वह्निवति वह्नित्वे
प्रकारकत्वत्वादिना तद्धि पक्षधर्मताबलोच्चैर्वैयर्थ्यात् विशेषत एवा

नुमानसंभवात् तान्न वै वमेव वा अं। प्रागभावीयसंस्कारोद्बोधस्यान्तरा भा
वेऽङ्गीकारेणाऽत्रगतत्वसंभवेन तदयोगात्। तद्यथा। प्रथमप्रामाण्याभाव
रूपं प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं ततएव सिद्धरूपप्रवृत्त्युपपत्तेः तदेव वासि
द्ध्यत्वद्धतितत्प्रकारकत्वमादायासिद्धमिति [illegible] तद्धर्मता बलात् तदनंतरमर्था
द्वासिद्धमिति तथाहि अयं वह्नित्वेनानुभवो न वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्र
कारकोदाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वात् दाहसमर्थ[illegible]विशेष्यक वह्नित्वप्र
यद्वेवं कारकान्यत्वाद्वा न चैवं पक्षावह्नित्वाप्रमा न नु व्यतिरेकिणि साध्याभा
वे व्यापकत्वं साधनाभावस्य ग्राह्यं [illegible]त तच्च साध्यप्रसिद्धौ साध्याभावज्ञा
नेऽसंभवति प्रातत्तया प्रामाण्याभावरूपं साध्यं कथं प्रतीतं। यदा दावि १५
तिवेतर्हि तद्वतितत्प्रकारकत्वस्यापी वारोप्रतीतस्य ज्ञाने साधनसंभ
वादभावरूपसाध्यानुसरणमफलमिति [illegible]तिर्यत्तपदवच्छिन्नं प्रति
पदवच्छिन्नस्य व्यापकत्वमवगतं तदवच्छिन्नस्याभावेनाप्रसिद्ध

स्येवव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकिणा सिद्ध्युपगमात् प्र
नतेऽप्रामाण्यं प्रति व्यापकतया गृहीतस्य विरूद्धेहत्वेभावस्याभावेनाक्षे
पस्याप्रामाण्याभावस्य सिद्धेः प्रत्यूहत्वात्। वह्नित्वाभाववति वह्नित्वे
प्रकारकत्वस्याभावस्य प्रसंगते पक्षे विशेष्यत्वेन निश्चिते विशेषण[illegible]
स्य वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वस्याभावः सोपीदं विशेष्यकत्वेन नि
श्चिते पक्षे वह्नित्वे वह्नि[illegible]विशेष्यकत्वे पर्यवसायीति वह्नित्वेन वद्विशेष्य
कवह्नित्वे प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमादायासिद्धमिति युक्तं। विशिष्टाभाव
स्यातिरेके प्रामाण्यत्वेन रूपेण व सिद्धिः नोकरीत्वेति तदनंतरमर्थाद्धेतु
१६ [illegible] पर्याप्तं तानं वह्नित्ववति वह्नित्वे प्रकारकं वह्नित्वाभाववद्विशे
ष्यकत्वे सति वह्नित्वे प्रकारकत्वादित्यनुमानात् अत्र त्वयं हेतुविशेषण
स्य सत्वे तस्य सिद्ध्यर्थं व्यतिरेक्युपगमा[illegible] इत्याहुः। वस्तुतो मनसे व प्रा
माण्यग्रहः। तथाहि व्यवसायोपनीतस्यादृत्वे विशिष्टस्यैव वह्नित्वे विशि
ष्टस्यापि ताने विशेषणतया भानसंभवात् अवतामस्तु वह्नित्वेन ज्ञानामी

त्वाकारकं च यद्वस्तु तन्मतं वह्निं वह्नित्वेन जानामीत्याकारकं ज्ञानं तद्धि स
एव च प्रामाण्यग्रहः । इत्थं चैवं च यानव्याख्यास्यदज्ञात्पन्ने ज्ञाने पुरोवर्त्ति वि
शेष्यकं ज्ञानं प्रमात्वेन त्वाकारं प्रामाण्यसंशयो ऽ यं नं जायेत तद्धी
नेत्र पुरोवर्त्तिनि वह्नित्वेन त्वाकार नियमो ऽ पि तद्धर्म विशिष्ट विशेष्यक
यद्धर्म प्रकारकं ज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यसंशयप्रसक्तधर्म विशिष्टे तद्ध
र्मसंशयस्य इति नियमात्तदुपनीतस्यापि वह्नि रयं वैशिष्ट्यस्य मनसा
ग्रहे पुरोवर्त्तित्व विशिष्ट विशेष्यकत्वस्याप्यग्रहणादिदमनुपपन्नं
स्यात् तस्याश्च प्रामाण्यस्य तद्ग्रहस्य तद्धर्मादि विशेष्यकत्वे च ग्रहइति ग्रा स्य
ह्य काऽनुमानमप्यपुकं स्यात् । न चैवं किमनुमतं मनुमतो । प्रणमान्तु अ १८
वसायेन प्रामाण्ये गृहणेन ल तनिराधाततु प्रकारतयात तत्पुरुषीय ज्ञा
नत्वावच्छिन्ने ऽनुमेवत्वावच्छिन्नेनाविषयतयात्तत्पुरुषीयज्ञानत्वे
न विशेष्यविधेयोर्द्वितयाविशेषितात्प्रकारितयोरप्यनुपास्थितयोरप्र
कारत्वात् । अपि च यत्र व्याख्यास्यदज्ञात्पन्ने ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ।

ते अन्यथा सिद्धमतोऽपि तत्संशयौ वार

नो
न च नवत्वेन तत्र प्रामाण्यसंशयो ऽ प्रमत्वे संशयो वा देयतत्र विषयसंशयो
पपन्न इति वाच्यं । प्रमत्वेनावच्छेदकस्य प्रमात्वेस्यनिश्चये प्रमत्वसं
शयस्याप्यवोगादिति चेन्न । प्रत्यनानुव्यवसायेन दूरादिस्थितविदि
तवरवस्तु ज्ञानलीना तौद्भूतसंस्काराऽप्रमात्वे तदभावस्य
तो प्रामाण्यसंशयोपपत्तेः । स्मृतिसामग्र्यामानससामग्रीतो बलवत्वा
तादृश त् । दूरस्थविदितवरवस्तु त्वेन प्रमात्वेन तदभावसहचरितत्वे
न तत्ज्ञानस्य तदुपस्थापकत्वोत्तौ प्रामाण्यनिश्चयेनानिश्चयतज्ञा
ने प्रामाण्यसंशयइत्यन्ये । प्रामाण्यसंशयानुपपत्यात् तद्धर्मविशिष्ट
तद्धर्म प्रकारकत्वेनाहकत्वेऽनुव्यवसायप्रामाण्यं कत्वाते ते
न पुरोवर्त्तिनिरस्तत्वप्रकारकमितिग्रहेऽपि पुरोवर्त्तिनिरस्ततेर
जतत्वप्रकारकमितिन ग्रह इति कुतोऽपि तिरोहितः । ता त्वं ॥ एवं
सतीदंत्वविशिष्टे इदंत्वप्रकारकत्वेमपि न गृह्येतेत न चैषापत्तिः ।
इदमेव प्रामाण्यसंशयापत्तेः । इष्टापि वह्निमासामण्यं नतावतैत
ना

श्रेतेन्तु समवसायसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं तत्राकृ प्रप्ता त्वोपस्थिता
नपितत ग्रहणानापत्तेः न च तद्धर्मे प्रकारकत्वेन तद्धर्मविशिष्ट वि
शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेस्यायोग्यतयात तत्र ग्रहणसामर्थ्यं तदर्थ इतिश्रा
ग्रहणं युक्तं । योग्ये ॰ वोग्यनिरूपितावच्छिन्नत्वस्यायोग्यत्वोसंभवात् । अ
न्यथापुरोवर्त्ति निरजातत्वप्रकारकत्वं मितिग्रहणोपि नस्यात् नस्या
त्संशयत्वादिग्रह इतिकारिकाव्याख्यायां मधिकमनुसंधेयं ॥ ॥
अत्रालौकिका विगीतशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताक
मपि प्रायश्चित्तवन्न्यूहपरिपंथि मंगलं मुक्तिनास्वस्य विघ्नवैधुर्य
मवधार्य नमयधापि । विहितमपि गानत्यवं धि वैवर्ण्यात् न हि
तन्निबंधनमप्यंगं । यत्तु । प्रायश्चित्तसमाप्तावनुमयतो व्यभिचा
रेस्यवैफल्यादेवतत्र विहितमिति तन्न । कादंबर्यादौ विघ्नबाहुल्ये
नकर्तृकर्मसाधनवैगुण्येन वासमाप्त्यभावेनान्वयव्यभिचा १७

राभावात् । प्रमवनना स्तिकानुष्ठितसमाप्तावपि प्रागुभवीयमंगलसंदेहे
नव्यतिरेकव्यभिचारानिश्चयात् । तद्धेः शयस्यैव ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्वा
त्वाद्धेनानुमाने नवाकारणत्वविनिश्चयेऽविरोधित्वात् । तदुक्तं आगममूल
कृत्वा श्राध्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषायेति । तन्नेदमारब्ध कर्मांशं तत्क
र्मजन्यफलाणि तथाशिष्टेत्वत्र वैक्रियमाणत्वात् दर्शादेश्च याजादिव
त् । दर्शप्राकृ क्रियमाणत्वाभारंभलीपाठेव्यभिचारवारणपाठितत्वे त्वं
तो अमसर्वे तेन्नंजेत कारणयशिष्टैरिति । आरब्ध कर्मण्येव तदर्थ[redacted]
[redacted]तत्सर्वमित्यादि । इत्थं च प्रधानाधिकारिण एव्यांगाधिकारात् प्र[redacted]
धानेव स[redacted]धिकामनाया अधिकारत्वेन सेवाधिकारि विशेष
णांसानुनिश्चितैवेति न मंगले विघ्नसंदेहेपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । ए
तेन वैदिककर्मण्यधिकारविशेषपरवृत्तिरवृत्तिः प्रसक्तेय विघ्नरूपाधि
काराविनिश्चयात्कथं प्रवृत्तिरित्यपास्तं । विघ्नस्याधिकारत्वाभावात् ।
विघ्नध्वंसरूपद्वारसंशयस्तु न प्रवृत्तिविरोधीत संशयोपे[redacted]
~~[illegible]~~

पित्र थ्यादोषप्रवृत्तेरिति संप्रदायः ॥ अन्ये तु मंगलं प्रधानमपूर्वं द्वारा प्राति
श्विकसमाप्तिः फलं न च प्रधानत्वे ऽन्यदापि तत्करणप्रसंगः नियतकालीन
शिष्टाचारेण फलवत्कर्मविधिसमानरूपेण समाप्तिकामो मंगलमाचरेदि
त्यनुमितश्रुत्यारंभकाले एव तत्कर्तव्यताबोधनात् दर्शारंभकाले ऽना
रंभणीयावत् इत्याहुः । परे तु मंगलं प्रधानमेव किंतु विघ्नसंसर्गाभा
व ध्वाप्रत्नशापादिवतानागतविघ्नध्वंसो[illegible]त्पत्तिप्रतिबंधका[illegible] पूर्व
द्वारा च समाप्तिः फलं स च सतो विघ्नस्य ध्वंसोऽनागतस्य [illegible]
प्रागभावः । निरुक्तापूर्वद्वारा विघ्नप्रागभावस्यापि मंगलसाध्यत्वात् प
दधीनमप्यीमहत्त्वेन यस्य सत्वे तदेव तत्साध्यं न तु प्रागभावत्वे सति गौरवा १८
त् ॥ अधिकं पदार्थमालायां बोध्यं । इदं च प्रतिबंधकमंगलेन मध्ये तत्र म
पि मंगलं अनागतविघ्नप्रागभावजनकमित्याहुः । तदेतन्मतत्रयम
प्ययुक्तं तथाहि सदसत्त्वं यस्य फलं महताऽऽयासार्थेशानं तत्रावांतरं वा

क्कान्येव स्वार्थज्ञानद्वारोपयुज्यंते सदसत्त्वं धारादौ स्वर्गांतरकहेतुप्रधानापू
र्वसत्वे तत्रापि मंगलं न हेतुः राजदेनापुपद्वहेतु विघ्ननिवृत्तिद्वारा मंग
लस्य ग्रंथस्वरूप एवोपयोगात् । स्वरूपं च चरमवर्णपर्यंतं समाप्तिस्वच
रमवर्णरूपा मनता वा [illegible] दोषात्मकग्रंथे ताकांतरे चरमवर्णनिष्पत्ता च
वेव समाप्तिव्यवहारात् । तथा चानागतं समाप्तिहेतुत्वं इत्थं च श्रुतिरपि फ
लकामनायामपि व्याकृते मानुमेयेति प्रधानत्वे मेव समाप्तिरूपे फले मं
गलस्य ग्रंथस्य समाप्तिहेतुत्वामंगत्वसंभावनापि । चरमवर्णोत्पत्ति
वर्णध्वंसे वाग्रं यस्य हेतुत्वायोगात् ॥ किं च प्रमत्ताघनुष्ठितसमाप्तौ व्यभि
चारेण तत्स्थलीयसामग्र्येव समाप्तिसंभवे न चाकारणत्वे श्रुत्यापि तत्का
रणत्वे बोधयितुमशक्यमिति संप्रदायोक्तिरयुक्ता न च प्रागभवी
यमंगलेन संगतिः जन्मांतरीयमंगलस्य समाप्तिमुद्दिश्य पाशिष्टैस्तदकर
णात् ॥ अत्र त्ति प्रत्यक्षश्रुतिर्नोक्ति । किं त्वाचारानुमेया सा च प्रारिप्सि
तसमाप्तिकामनागमैव पुत्रेष्टौ तु सामान्यतः पुत्रफलश्रुतेरस्त्वेवंहि

म॰प्र॰

ष्टिक फलबाधेऽन्यान्तरीयफलसिद्धिरित्थं च मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वाद
न्येषां मतमप्ययुक्तं । किं च दृष्टद्वारैवोपपत्तौ अदृष्टकल्पनानवकाशात् । वि
हितप्रधानजन्यातिशयत्वे न कारीरीजन्यातिशयवत् मंगलजन्यातिश
यस्य फलसंपादकोद्देश कारणसंपादकतयाकादृवच्चादौ फलापत्तिश्च ॥
श्री परेषां मतमप्ययुक्तं मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे तु विघ्नप्रागभावस्या
न्यादेवाऽरत्वोसंभवादेवेति । अत्र मतिसतः प्रारब्धसमाप्तौ मंगलं नांग
त्वमप्रधानं । किं तु विघ्नध्वंसे फले तत्प्रधानं विघ्नो मे माभूदिति का
मनयाशिष्टैस्तथाचरणात् निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनयात्कर
णेपि स विशेषणे हि विधिनिषेधौ इति न्यायेन विघ्नध्वंस एव फलं अहं १७
स्वर्गी स्यामित्यत्र स्वर्गवत्कादंबर्यादावपि मंगलादिविघ्नध्वंसो भवत्येव
समाप्त्यभावस्तु विघ्नबाहुल्यात् । नचैवं प्रतिबंधकविघ्नसत्त्वे किं वि
घ्नस्य निष्पत्तिरपि कथमिति वाच्यं । विघ्नस्यापि नस्या दाढ्र्ये । घितत्वं । किं

उत्कटजन्यराजदैवोपद्रवद्वारा । तथा च यावत्कालीनोपद्रवजनने समर्थं । तृ
कादृष्टं नाशस्तावत्कालं तत्प्रयोजायतेऽतो लघुदृष्टिक विघ्नप्रतिबंधो मंग
लोत्तरोत्पन्नविघ्नाद्यु । एवं व्यतिरेकव्यभिचारोपि न समाप्तौ मंगलस्याहेतु
त्वात् विघ्नसंसर्गाभावस्यैव तत्कारणतया स्वतःसिद्धविघ्नाभावादेव
तत्र समाप्तेः । नचैवं स्वतःसिद्धविघ्नाभावसंभावनया नास्तिकस्यापि
मंगले प्रवृत्तिर्न स्यात् । विघ्नशंकयापि मंगलाचरणात् । शंकितोऽनिष्टवा
रणार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् अन्यथाऽनुपस्थितपरिपंथिभिः पार्थिवैर्दुर्गरक्षा
पतयो नाद्रियेरन् यावद्विघ्नशंकं तदाचरणात् नानर्थकं वस्तुतोपि न हि वि
घ्नशंकायां बहुमंगलाचरणं न हि घ्नन्मुक्तमुदकमेव स्नानं स्ववोऽनारमतीति
तस्य वितं नोपाद्यते न न तथापि पापध्वंसाविप्रवृत्तौ पापनिश्चये स्नात्रं इति
कथमत्र विघ्नसंदेहेत वारणार्थं प्रवृत्तिरितिवाच्यं । प्रायश्चित्तादौ पापनिश्च
यस्यतंत्रत्वेप्यत्र विघ्नसंशयं च तोऽशिष्टानां मंगलाचारदर्शनेन तत्संशये
पि प्रवृत्तिसंभवात् । अथ तत्र हेतुः । अपमेकं वा प्रायश्चित्तं यरेत् इत्यादिना संदे
हेपि प्रायश्चित्तदर्शनात् च कारीर्यादिपि वक्ष्यमाण तनिवृत्तिफलेव

वच्छिन्नस्य कारणत्वादेवात एवावग्रहत्वानुपपत्ते क्व विघ्नध्वंसानुत्पादोपि। मंग
लत्वेन विघ्नासाधारणसाधारणकारणकर्मत्वेन विनायकस्तवपाठेपि प्र
न तत्र च विरोधि विघ्नध्वंसकामनया क्रियमाणे मंगलं भवत्येव गंगास्ना
नादिकं तु न तथा तस्य स्वर्गादिहेतुधर्मादिसाधारणफलकत्वात् स्तुतिन
तिविशेषत्वादिकमेवावतत्। अथ मंगलत्वेन^विघ्ननाशशालावच्छिन्ने न
हेतुत्वे गंगास्नानादितोपि तदुपपत्तेः नापि विघ्ननाशत्वेनात्मा प्रापप
त्तेः किंतु नतित्वादिना विघ्नविशेषनाशे हेतुत्वं वाच्यं तत्र च विघ्नस्य
बलीयसमाप्तिविरोधेपि तत्संभवति एवं कारीर्यादेरपि वृष्टिविशेष इति चे
न्नाशस्वतःसिद्धत्वे [redacted] विरहस्थले बलीयसमाप्तिप्रतिबन्धकगती तत एव मंगलेन प्रति
बंधकविनाशे समाप्तिसंभवे मंगलस्यान्यथासिद्धेः सावकाशान्तरतन्त्र हा
[redacted] जनकाभावाद्यनादिरूपासामग्रीसमाप्तित्वस्यापि धर्मसमाजसिद्धेत २०
[redacted] कार्यतानवच्छेदकत्वात्। न च कादम्बर्यादेरिति तत्र ये अन्यादृशो नं
वेऽदृष्टविशेषोऽवश्यं हेतुर्वाच्यः स च मंगलादेवव्याप्तिरिति वाच्यं तर्हि
गंधकर्तृत्वे सोल्लप्यापत्तेः किं च विघ्ननाशक एवाशिष्टानां मंगलव्यव

हारोऽपत्वादि हेत्वहेतु विलक्षणमेव एवं कारीर्यादेरपि अवग्रहमूलस्य
बलीयत्व इति सामग्रीत एव वृष्टिसंभवे प्रतिबंधकापनायकत्वमात्रेके स्यातेइ
तिदिक्।। अत्र च शास्त्रस्य वचनरूपतया परार्थत्वोद्दिश्यस्यानुवादग
न्निर्दिष्टोपपादनामिष्टं जगदेवोद्देश्यं। नचैवं शूद्रादेरप्युपदेशो मुनेः प्रत्यवा
पापत्तिः कायकालिकत्वेन तदुपदेशोपि तपःप्रभावेन प्रत्यवायनाशसंभ
वात् मिथ्याज्ञानवासनाभावेन प्रत्यवायानुपपत्तेश्च वस्तुतः स्त्रीशूद्रयोरध्यय
नप्रतिषेधात् तदध्यापकत्वे मुनेः प्रत्यवायः स्यात् न चैतदध्यापकत्वे शू
द्रशरीराद्यवच्छिन्नोद्देश्यं तदधरणाप्तिप्रयोजक [redacted] व्यापाराकर्तृत्वो
त्तमत्वाच्छित्वादिलौ शास्त्रानलौकनेनार्थावगमे प्रत्यहैवयंतिप्रलेतारः शा
स्त्रात्तं उद्देश्यतातु वीरपतंगादौ नामव्याधिकारिशारीरोपगहै लौकार्यावग
मे संभवतीति न कुमपि दोषं प्रसज्येत इति सर्वमनवद्यं।। ।।ननु पदार्थविभा
जकसूत्रमनुपपन्नं परैरन्यथाभिधानात् न ह्याहि वेदांतिनां अद्वैवैके।
सां [redacted]^संक्षेपेणाप्रतिकूषो विस्तरेणापेव [redacted] शति। बौद्धादि

रवा नं १

तानां जातिद्रव्यगुणक्रियाभेदात् चत्वारः मीमांसकैकदेशिनां धर्मि धर्माधार
प्रदेशविशेषाः पंचपदार्थाः धर्मिणः पृथिव्यपतेजोवायुतमोमनआत्मशब्द
भेदेनाष्टधा धर्मा गुणजातिकर्मभेदात् त्रिधा आधाराः आकाशकालदि
ग्भेदा त्रिधा आधारवर्तिनो भागाः प्रदेशाः गुणादिवर्तिनो भागा विशेषाः
पाशुपतानां पशुपाशतदुच्छेदतन्मूलेश्वरभेदात् पंचपदार्थाः बौद्धानां पंचस्कं
धाः तत्र रूपरसगंधस्पर्शशब्दाः जो घटादिविषयाः स रूपस्कंधः सविकल्प
कं ज्ञानं संज्ञास्कंधः रूपादिगोघटादिविषयाणां नामानि संज्ञास्कंध इत्यन्ये।
समनंतरप्रत्ययः संस्कारस्कंधः। रागद्वेषमोहक्लेशाः संस्कारस्कंध इत्य
न्ये। सुखदुःखे वेदनास्कंधः। निर्विकल्पकं ज्ञानमनुभव विज्ञानस्कंधः श्री
विषयोपलंभमात्रं ज्ञानस्कंधः इत्यन्ये। तदुक्तं रूपसंज्ञा च संस्कारो वेदना
नुभवो तथा। इति बौद्धाः शरीरेषु मन्यंते स्कंधपंचकं मिति गंधरसरूप
स्पर्शशब्दलक्षणविषयपंचकात्मकमेव जगदेतन्मन्यंते दिगंब
राणां जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षाः सप्त पदार्थाः। तत्र जीवः २८

चेतुर्थाद

चेतनः तदन्योऽचेतनः। आस्रवंती आस्रवाः इंद्रियाणि कर्माणि वा स्रोतो भि
दिवतैरघंतीबोध धर्मी धर्माणि अंगीकृत्य मे संवरणं आवरणं संवरः सम्य जीवा
जीवयोरभेदाभिमानः। तेन हि अपयं संवृतो न सर्वज्ञः। निर्जयतां निर्जरः त
पश्चरणं तेन विशेषपक्षस्य धर्माणि क्रीयंते तेन कुमलपंकधारणं शोतनि
सासनाशानतिष्ठज्जनलुञ्चनशिलारोहणकेशोन्मुंचनादि बंधनं बं
धौ धः सर्वीयचौहनि ज्ञानावरणीयदिगंबर सिद्धांतात्र सा दृष्टिज्ञानदर्शनाव
रणीयं आपद्दर्शनात्मोहनीय आयुष्य इति ज्ञानं मोहनीयं मोहत्वे नष्ट वस्ताया
अंतरायिके तत्रैव विध्यस्वरूपं मिथ्यादि धर्माधर्मौ वा बंधमोक्षौ द्वि
विधः परापरभेदात् तत्र निरावरणस्याप्यावृत्तसुखदशा परमुक्तिः
तदपावे रेवस्त्वमूढगतिः अपरमुक्तिः अजीवपदं आस्रवा घटादिकं
परं गोरषन्यायादि इति। मैवं। पदार्थानां खंडान् बोधो अंतर्भावनीयत्वा
त बुक्तं पस्तु यथास्थानं वक्ष्यंते।। ।।तनु वर मस्य स्वसमाना धिक

ः त्तदुःखप्रागभावासमानकालीनस्य दुःखस्य निवृत्तिः। चरमदुःखस
मानाधिकरणदुःखासमानकालीनफलतः स्वसामानाधिकरण्य
स्ववृत्तित्वोभयसंबंधेन दुःखविशिष्टदुःखनिवृत्तिर्वा मुक्तिः। सा
मानुपपन्ना शरीरिणां प्रवद्धपंप्रारब्धभोगार्थं विहितनिषिद्धं कर्म
तुष्टेयं तेनादृष्टं जननीयं तददृष्टेन च भोगार्थं शरीरांतरमुत्पाद्यं एवम
जन्मान्तरेणापि इत्यनुच्छेद एव धर्माधर्मशरीरप्रवाहस्येत्यत्राह
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापा
यादपवर्गः। उत्तरोत्तरमनन्तरान्त्येषु पाठक्रमेण तदनन्तरे स्थितं तदुत्तरोत्तरं
अनंतरं यस्य पूर्वं पूर्वं स्यात्तस्य पूर्वं पूर्वं तदपायादित्यर्थः। प्रवृत्तित्व
ज्ञानेच्छाकृतिरूपा ध्वंसाद्या तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्यापायस्तस्यापाया
द्दोषस्य दोषापायात्प्रवृत्तेः प्रवृत्त्यपायाज्जन्मापायात्दुःख - २२।
स्य दुःखापायेऽपवर्गः इति फलितं। न त्वमिथ्याज्ञानं अपवर्गे तत्
नु